

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ
ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ»
ΤΟΜΟΣ 12, ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1980

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ BYZANTINH ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ*

ΤΟΥ
ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα ἀριθ. 33 τῆς συλλογῆς Wake στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ τῆς Ὁξφόρδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο γράφτηκε τὸ 1172 στὴ μονὴ «τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ σπηλαιώτου, ἥτοι τοῦ Κρεμαστοῦ».

Τὸ σημεῖωμα, ποὺ βρίσκεται στὸ προτελευταῖο φύλλο (φ. 225^v) τοῦ μεμβράνινου χειρογράφου¹, δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ G. W. Kitchin στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς παραπάνω Βιβλιοθήκης² καὶ μεταφέρθηκε στὴ συλλογὴ τῶν χρονολογημένων (ὡς τὸ 1200) σημειωμάτων ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν Kirsopp καὶ Silvia Lake³. Ἀπὸ τὴν τελευταία συλλογὴ ἀναδημοσιεύτηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴ Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρά⁴.

* Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ μελετήματος πολλὰ ὀφείλω σὲ πρακτικὰς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συγκέντρωσης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τοὺς κ. κ. J. R. Wing, C. G. Cordeaux, Γ. Σουρῆ καὶ Κώστα Σκουλά, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγ. κ. Εὐδ. Θ. Τσολάκη ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο φωτογραφίες τοῦ cod. petropolitanus 250 καὶ διέβασε τὸ χειρόγραφο μου, βελτιώνοντας τὴν τελικὴ του μορφή μὲ χρήσιμες παρατηρήσεις. Ἐκφράζω, τέλος, τὶς εὐχαριστίες μου καὶ πρὸς τὴ συνάδελφο κ. Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου ποὺ συζήτησε μαζί μου ὀρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ θέματος καὶ μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη τοῦ K. K. Müller.

1. Στὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θὰ ἐπανεέλθω μελλοντικά.

2. G. W. KITCHIN, *Catalogus codicum mss qui in Bibliotheca Aediae Christi apud Oxonienses adseratur. Codices mss Graeci Aedis Christi*, Oxford 1876, σ. 17.

3. KIRSOPP and SILVIA LAKE, *Monumenta palaeographica vetera*. First series, Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200. V. Manuscripts in Paris, part II, Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Boston Mass. 1936, σ. 15, ἀριθ. 198 καὶ πίν. 340.

4. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ

Κανείς, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ἢ ἄλλους ἐρευνητὲς δὲν ἐπεχείρησε ὥς τώρα νὰ ταυτίσει τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ σημείωμα μονή.

Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὴν Αἰτωλία, ἂν καὶ γνωστὴ «εἰς περιορισμένον κύκλον ἐντοπίων λογίων»⁵, παρέμεινε ἄγνωστη στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ ὥς τὸ 1969, ὅταν ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος δημοσίευσε σύντομη περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ της⁶. Σὲ παλιότερο μελέτημά μου, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς μικροῦ μοναστηριοῦ, ἀφιερωμένον ἐπίσης στὸν Ἅγιο Νικόλαο, στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου, εἶχα ἀναφερθεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ⁷, παραθέτοντας ὁρισμένα συμπληρωματικὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα⁸ τὰ ὁποῖα ἐπισήμανα κατὰ τὴ διάρκεια συχνῶν ἐπισκέψεών μου στὸ μνημεῖο στὰ πλαίσια ἑνὸς εὐρύτερου ἐρευνητικοῦ προγράμματος γιὰ τὸ χῶρο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς⁹.

Ἡ ταύτιση τῆς αἰτωλικῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἑλληνικά¹⁰ (πρ. Σιβίστα)¹¹ μὲ τὴν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, ἥτιν κλήσιν ἐξ ἑαυτοῦ ὁ πρῶτως ταύτην δομησάμενος ἐχαρίσατο, ἔρωτι τῷ θεῷ γενόμενος ἐκκρεμῆς καὶ ἀκολούθως τῷ τρόπῳ ἐν ἀποκρήμνῳ τῇ πέτρᾳ ἐπικρεμάσας τὸ δόμημα καὶ παρονομάσας οὕτω τοῦ Κρεμαστοῦ¹²,

τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἀθῆναι 1978, σ. 281, ἀριθ. 434.

5. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *Αρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325.

6. Ὁ.π. 327-328 καὶ πίν. 235α-236γ.

7. ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980), σσ. 29-31.

8. Ὁ.π., σ. 29 σημ. 52. Τρεῖς ἐργασίες, ποὺ δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, μὲ παρəkίνησαν στὸ νὰ παρουσιάσω τὴ μικρὴ αὐτὴ μελέτη: τῆς Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ (βλ. σημ. 4), τοῦ D. M. Nicol (βλ. σημ. 35) καὶ τοῦ Εὐαγγέλου Χρυσοῦ (βλ. σημ. 47)· σὲ ἀναφορὰ βέβαια μὲ τὴν ἔκδοση Ν. Α. Βέη (βλ. σημ. 12).

9. Βλ. σχετικὰ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καὶ ὁ ἀνεκονικός του διάκοσμος (προλογικά). Ἡ ἐργασία τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη.

10. Βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, σ. 851.

11. Τὸ τοπωνύμιον εἶναι σλαβικό· πρβλ. τοπωνύμιον Σιτίστα, M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 75, ἀριθ. 85.

12. Ν. Α. BEES (BEHΣ), «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1972-1974), Athen 1976, σ. 63, στ. 18-22. Ἡ γραφὴ «ἥτιν ἐκ-

πού μνημονεύεται σὲ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας* τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου¹³ γιὰ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο, εἶναι, νομίζω, ἀναμφίβολη.

Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης, πού περιέχει τὰ ἴδια προδιοριστικά στοιχεῖα γιὰ τὴ μονή, ἔρχεται τώρα ὄχι μόνο νὰ προστεθεῖ ἀπλῶς στὴ μαρτυρία τοῦ κειμένου τοῦ Ἀποκαύκου ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλει σημαντικά στὴ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηρίου πού βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου¹⁴ ἢ καλύτερα τὰ ὅρια τῆς διοικητικῆς περιφέρειας τῆς ἐπισκέψεως¹⁵ Ἀχελώου.

κλησίαν ἐξ αὐτοῦ ὁ πρῶτος ταύτην...», ὅπως διαβάζεται καθαρά στὸν Hierosolymitanus 276 (φ. 71, στίχ. 20-21), διαφοροποιεῖ κάπως τὸ νόημα τοῦ κειμένου, παρουσιάζοντας τὸν ἰδρυτὴ τῆς μονῆς καὶ ὡς ἰδρυτὴ μιᾶς ἐκκλησίας στὸ χῶρο τῆς. Ὅμως ἀπὸ τὴ σχέση τῶν δύο χειρογράφων (βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προλεγόμενα στὴν ἔκδοση *Aus dem Nachlass von N. A. Bees* (Ἐκ τῶν Καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη), ὁ.π., σ. 1ς, σημ. 4· πρβλ. ἀκόμη, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Συνοδικὰ Γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντις* I (1909) 4), προκύπτει ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ Petropolitanus 250 εἶναι προτιμότερη.

13. Τὸ Σιγίλλιο, γνωστὸ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰ. (βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. I, St. Petersburg 1891 (φωτ. ἀν. Bruxelles 1963), σ. 340, ἀριθ. 43), χρησιμοποιήθηκε ὡς πηγὴ ἀπὸ τὸν ΠΑΡΘΕΝΙΟ ΠΟΛΑΚΗ στὴ μονογραφία: *Ἰωάννης Ἀπόκανκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 19' αἰῶνα* (ἀνατύπωση ἐκ τῆς *Νέας Σιών* (τόμ. 18 (1923) 129-212, 449-474, 513-527), Ἱεροσόλυμα 1923, σ. 43-44, σημ. 2(1). Ἡ προγραμματισμένη ἀπὸ τὸ 1921 ἔκδοση τοῦ κειμένου μαζί μὲ ἄλλα κείμενα ἀπὸ τὸν Πετροπολιτικὸ κώδικα CCL ἔμελλε νὰ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὰ Κατάλοιπα τοῦ Ν. Α. Βέη μὲ τὴ φροντίδα τῆς Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ (βλ. «*Aus dem Nachlasse von N. A. Bees: Προλεγόμενα*», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974), Athen 1976, σ. 8' κέ.

14. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελώου βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 11-12. Βλ. καὶ *Βυζαντινά* 10 (1980) σ. 27 σημ. 47.

15. Γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου βλ. Μ. DENDIAS, «Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», *Atti dello VII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, t. II, 1951 [*Studi Bizantini e Neoellenici* 8 (1953) 327]. Ἡ ἀναφερόμενη ἀνάμεσα στὶς ἐπισκέψεις Ἀρτης, Ἀχελώου καὶ Ἀνατολικοῦ ἐπισκέψιν *Λεσιανῶν*, πού σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ (Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *Ἑπταηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951) 195-196) δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ γεωγραφικά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκτεταμένη εὐφορὴ περιφέρεια τοῦ σημ. κάμπου τοῦ Λεσινίου στὴν Ἀκαρνανία. Στὸ θέμα ὅμως θὰ ἐπα-

Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος, ὕστερα ἀπὸ νέα ἀντιβολή μὲ τὸ χειρόγραφο καὶ ὅλες τὶς προγενέστερες ἐκδόσεις, εἶναι τὸ ἀκόλουθο¹⁶:

- A. ἐτελειωθ(η) μηνὶ |² ἰουν(ίω) κβ' ἡμέρ(α) ε' |³ ὥρ(α) ι' ἰνδ(ικτι-
 ὶων)ος ε'. ἐν ἐτῇ |⁴ ἀπο κτίσεως κόσμ(ου) ,ςχ(η) (1172). Γρα-
 φὴν |⁵ διὰ χειρὸς Νίκονος |⁶ ἱερομο(νά)χ(ου), ἐν τοῖς |⁷ και-
 ροῖς Ἀθανασίου |⁸ ἱερομο(νά)χ(ου) τοῦ προ |⁹ ἐστότο(ς)
 τῆς μονῆς τοῦ |¹⁰ ἁγίου Νικολάου τοῦ |¹¹ σπηλαιότου ἦτι |¹²
 Κρεμαστ(οῦ). καὶ ἀν(έθηκ)εν |¹³ ἐν αὐτῇ τῇ μον(ῇ) εἰς |¹⁴
 ἰλασμόν καὶ ἄφεσιν |¹⁵ ἁμαρτ(ι)ῶν πᾶσης |¹⁶ τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ
 ἀδελφότη(τος):- |¹⁷ Οὗτος ὁ ριθεὶς Νί |¹⁸ κων ἱερομόναχος |¹
- B. ἔλαβεν τὸ σχῆμα τῶν (μ)ο(ν)αχ(ῶν) |² ἐν αὐτῇ τῇ ριθ(εῖ)σ(η)
 μον(ῇ) |³ τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνὶ Σεπτε(μβρ)ί(ω) |⁴ ις'
 ἡμέρ(α) κυ(ριακῇ) ἰνδ(ικτιῶν)ος θ' |⁵ ἔτους ἀπο κτίσεως |⁶
 κόσμου, ,ςχ(η)δ (1145). |⁷ γέγονεν δὲ ἱερεὺς |⁸ τὸ δευτέρω ἔτη
 τῆς ἀ |⁹ ποταγῆς αὐτοῦ: |¹⁰ εὐχεσθ(ε) οἱ ἀναγινώσ |¹¹ κοντες
 καὶ οἱ ἐν |¹² τυγχάνοντες τῷ |¹³ δε τὸ γράμματ(ι) <ὕπερ ψυχι-
 κῆς σωτηρίας> |¹⁴ τὸ δωτήρι τῶν |¹⁵ καλῶν θ(ε)ῶ ἡμῶν, αὐ |¹⁶
 τῷ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας |¹⁷ τῶν αἰώνων ἀμήν:-

Sigla: K=Kitchin, L=Lake, E-N=Εὐαγγελίου-Νοταρᾶ. A: 3 ἰνδ(ικτιῶν)ος K ἐν ἔτει K 4 ,ςχ(η)δ K γραφ(η) (sic) K 5 νίκονος (sic) K 6-8 ἱερομόναχοῦ K 9-10 τῆς μονῆς ἁγίου νικολάου (?) K 11 ἦτοι K 12 καὶ ἀν.....(ἀνέθη?) K καὶ ἀν []εν L, E-N 15 ἁμαρτίων πάσης K 16 ἀδελφότητος(?) 18 ἱερομόναχος K.

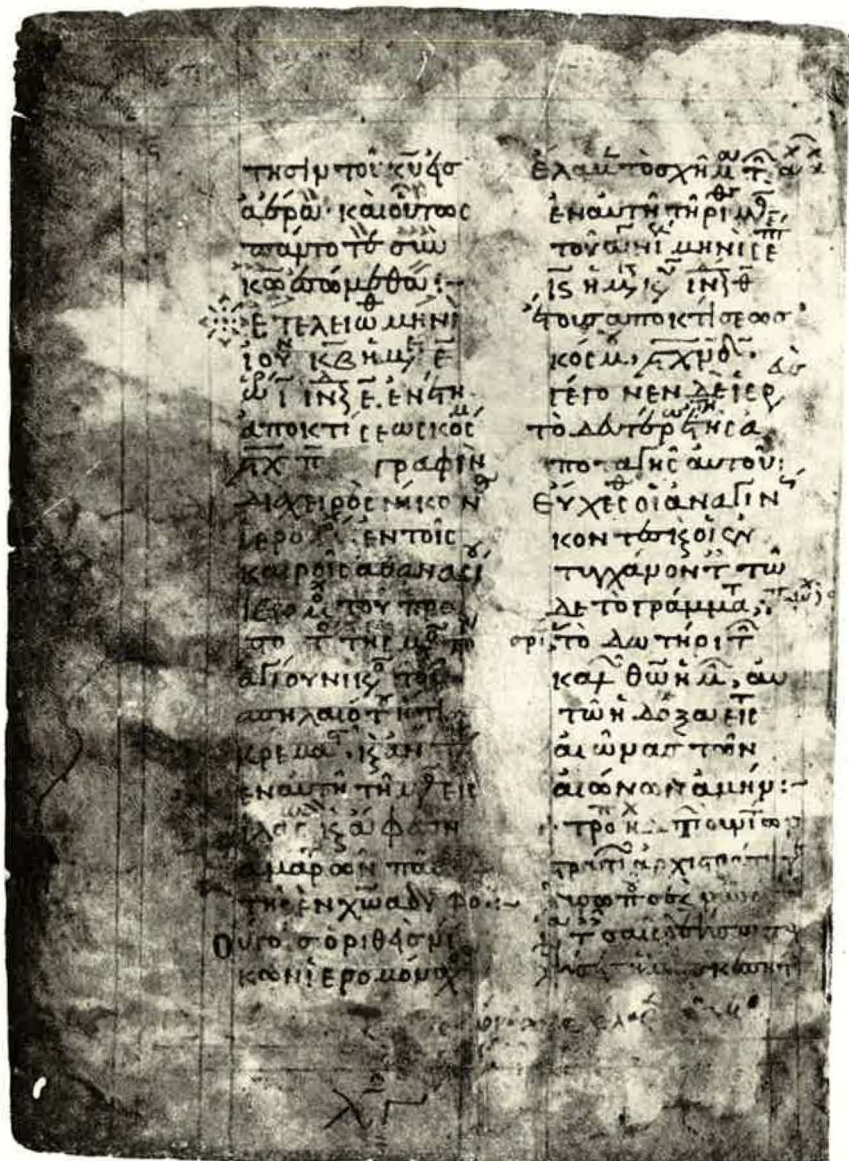
B: 2 τῇ ριθεισῇ K 3-4 τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνὶ Σεπτε(μβρ)ί(ω) ις' ἡμέρ(α) Κυ(ριακῇ) ἰνδ(ικτιῶν)ος θ' om.K 5 ἔτους ,ςχ(η)δ K 8 τῆς (?) K 10-17 εὐχεσθ(ε) οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῷ δε τὸ γράμματ(ι) <ὕπερ ψυχικῆς σωτηρίας> τὸ δωτήρι τῶν καλῶν θ(ε)ῶ ἡμῶν, αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν om. L, E-N B 13 verba ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας evanida ex altera manu in margine.

Ὁ βιβλιογράφος Νίκων¹⁷ εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ δημοσιευμένα βιβλιογραφικὰ σημειώματα χειρογράφων ἢ ἄλλες μαρτυρίες· ἔτσι ἀ-

νέλθω, ἐξετάζοντας γενικότερα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ζήτημα Ἀχελώου, ὅπως ἔχω ἤδη ὑποσχεθεῖ (βλ. *Ἑλληνικά* 30 (1977/78) 308, σημ. 6.

16. Ἡ ἐκδοσις Lake (καὶ ἡ ἀνατύπωσή της ἀπὸ τὴν Φλ. Εὐαγγελίου-Νοταρᾶ) μεταγράφει τὸ κείμενο ἀτόνιστο χωρὶς τὴν χρῆσιν κεφαλαίων γραμμάτων. Γιὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ σημειώματος ἔλαβα ὑπόψην μου κατὰ κανόνα τὶς ὁδηγίες τοῦ καθηγ. ΔΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (βλ. *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήναι 1961, σσ. 34-35).

17. βλ. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 366.

Εικ. 1. Κώδικας Christ Church 33, φ. 225v: τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα.

ναγκαστικά οί πληροφορίες γιά τὸ πρόσωπό του μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο σημειώμά του¹⁸: ἔγινε *μοναχὸς* στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὰ 1145 καὶ μετὰ δύο χρόνια ἀπὸ τὴν ἀποταγή¹⁹ του χειροτονήθηκε *ιερεὺς* καὶ παρέμεινε στὴ μονὴ ὡς *ιερομόναχος*. Ἡ χρονολογία γραφῆς τοῦ σημειώματος (1172) διαγράφει καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ μονὴ τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν *προεστὼς*²⁰ (δηλ. ἡγούμενος) σ' αὐτὴν ὁ *ιερομόναχος* Ἀθανάσιος.

Ἀπὸ τὸ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας*, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια στὰ 1229/1230, μαθαίνουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν *ιερομόναχο*²¹, τὸν ὁποῖο τοποθέτησε ἡγούμενο τῆς μονῆς ὁ «μεγαλυπέροχος δοῦξ τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου κύρ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης»²² ἦταν ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ ὁ Θεοδόσιος Ζικχίας²³.

18. Πρβ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 73.

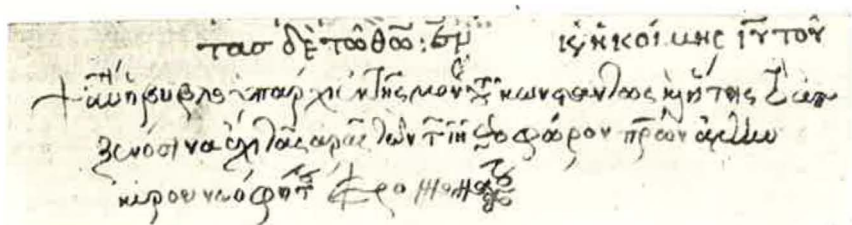
19. ἀποταγή: γιά τὸν ὄρο βλ. σχετικὰ I.M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίῳ), Ἀθῆναι 1979, σ. 87-95, § 13, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σημ. 1-27).

20. Προεστὼς· ὁ ἡγούμενος: Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1949 (φωτ. ἀνατ. 1964), σ. 6108, λ. προεστὼς, σημασία 2. Πρβλ. πρόχειρα ἄλλα βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 63, 239. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 410, 328 (=ΦΛΩΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σο. 67-68, 257, 258), 94.

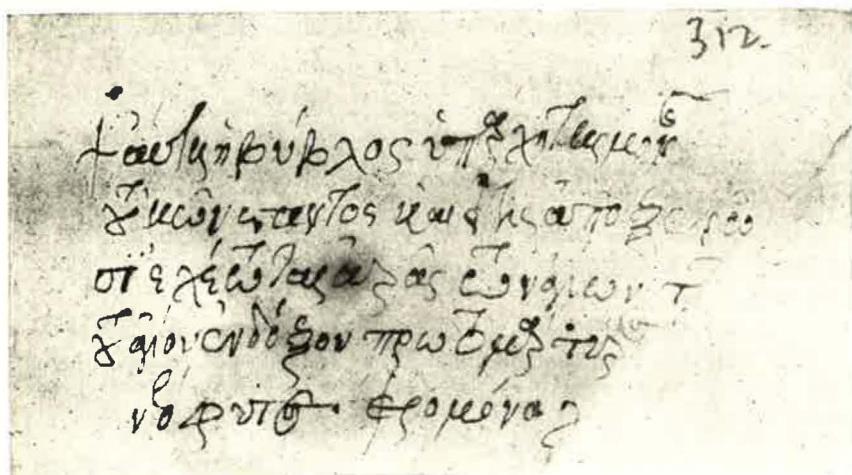
21. Γιά τὸ πρόσωπό του ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος γράφει: ὡς ἔστιν ἀνὴρ, ἐσταλμένος μὲν κατὰ μοναχοὺς καὶ τὸ περὶ τὴν ὁσφὺν ἀναβράζον ἐπιποματίζων τῇ σωφροσύνῃ καὶ καταστέλλων οὕτω τὸ ἄναμμα, πράγματά τε διοικονομήσασθαι δεξιῶς καὶ γηπονικὸς ἐς τὰ μάλιστα καὶ συνόλως εἰπεῖν ἐπιστημονικὸς ὁματωῶσαι δι' ἐπιμέλειαν πρᾶγμα τυφλὸν δι' ἀμέλειαν,... (βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 50-54).

22. Σχετικὰ γιά τὸν Νικόλαο Γοριανίτη βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΑΗ, *Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις*, σ. 172 ἀριθ. 6 καὶ σσ. 188-189 ἀριθ. 30, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

23. Ὁ Θεοδόσιος τὴν *πρώην* ἐπὶ τοῖς πράγμασι τηλαύγειαν τῆς μονῆς ἡμαύρωσε καὶ ἐσκότωσε καὶ τὰ κρεῖττω τοῦτης καὶ συντηρητικὰ κατήγαγεν εἰς ἐλάττωσιν εἴτε διὰ τὸ περὶ γηπονίας ἐκείνου ἀνεπιστημον, ἥτις τὰ παρ' ἡμῖν φροντιστήρια καὶ αἴξει καὶ συντηρεῖ, εἴτε τοῦ ἐγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυήμερον νοσήματος ἐξ ἐκτικῆς διαθέσεως, ὅφ' οὐ ἐτε(σ)νήκει, μὴ τῆς ἐπιμελείας γίνεσθαι τῆς μονῆς, μὴ τῆς βελτιώσεως ἀναγκάζοντος, τὰ οἰκεῖα δὲ τημελεῖν καὶ τὴν παθητικὴν διάθεσιν ταύτην νοσοκομεῖν ἀναπεύθοντος· καθότι καὶ παρὰ πάντων τὸ οἰκεῖον ἐκάστον κακὸν πιστικόν τι μᾶλλον ἐστί καὶ προτιμότερον εἰς φροντίδα τοῦ ἀλλοτρίου καλοῦ. ἀλλ' ἀπεβίω, ἀλλὰ μετέστη, ἀλλὰ τὴν ἐξ ἡμῶν ἐπορεύσατο καὶ ἔμεινε ἡ μονὴ ἐπιπροσθήκη τῆς ἀμελείας· οὐτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφύρῳ καιρῷ καὶ βούς ὑπὸ

Εικ. 2. Κώδικας Christ Church 33, τμήμα του φ. 221v.

Εικ. 3. Κώδικας Christ Church 76, τμήμα του φ. 312.

Τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης μᾶς παρέχει τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀκόμη ἡγουμένου τῆς μονῆς, τοῦ Ἀθανασίου, ἐπὶ τῆς ἡγουμενείας τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ γνωρίζει κάποια περίοδο ἀκμῆς ποὺ συμπίπτει γενικὰ μὲ τὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ.²⁴

ζυγὸν οὐκ ἦχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη αὐλαξ, σπόρος οὐ κατεβλήθη, καὶ κίνδυνος ἦν πάντα τὰ τῆς μονῆς ἐν τῷ ἐπερχομένῳ καιρῷ τοὺς ὀλιγοστοὺς μοναχοὺς καὶ ἀποδόσθαι καὶ ἀποζήσεσθαι. (Βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 22-37).

24. Στὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ., στὸ κλίμα τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναστηριοῦ, θὰ μποροῦσε ἴσως κανεὶς νὰ τοποθετήσῃ χρονολογικὰ καὶ τὴ δευτέρη τοιχογράφηση τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νικάνδρο... ἐν μηνὶ ἰουλίῳ ἡνδριανῶνος τρίτης ἡς τα(ς) θ'..., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἐπισήμανα καὶ δημοσίευσα παλιότερα, βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1978/79), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 52 καὶ πίν. 3,

Ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ ἱερομονάχου Νίκωνος μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴ μονὴ τοῦ κώνσταντος, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ σημείωμα ποὺ βρίσκεται στὴν κάτω ῥα τοῦ φ. 221^{v25}: αὕτη ἡ βύβλος²⁶ ὑπάρχει ἐκ τῆς μονῆς τοῦ κώνσταντος καὶ ἤτοις τὸ ἀποξενόσι νὰ ἔχῃ τὰς ἀρὰς τῶν τηγ' Θεοφώρον π(ατέρ)ων ἀμην²⁷ μετὴν ὑπογραφή τοῦ κυρου νεόφοιτου Ἱερομονάχου, ποὺ τὸν ξανασυναντοῦμε σὲ ἰδιόγραφο σημείωμα τοῦ κώδικα 76²⁸ τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης.

Ἡ μονὴ τοῦ Κώνσταντος ἀναφέρεται ἤδη στὸν 6ο μ.Χ. αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς ὥστόσο νὰ ξέρουμε σὲ ποιὸν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένη, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετὰ ἀκρίβεια²⁹. Ὁ Janin ὑποπτεύεται ὅτι ἴσως ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Στέφανο καὶ προσδιορίζει τὴ θέση της στὰ περὶ χωρὰ τοῦ Şahzade³⁰. Οἱ κατὰ πολὺ μεταγενέστερες μαρτυρίες τῶν χειρογράφων 33 καὶ 76 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδη εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν παράδοση τῆς μονῆς, ἂν βέβαια ἀναφέρονται στὴ μονὴ τοῦ Κώνσταντος τῆς Κωνσταντινούπολης.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἡ ἐπωνυμία τοῦ Κρεμαστοῦ³¹ συνοδεύεται ἐπιπλέον στὸ χειρόγραφο τῆς Ὁξφόρδης

Ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μετ' ἑνδικοτῶνα ἀπὸ τὰ 1146 ὥς τὸ 1229/30 εἶναι τὰ ἑξῆς: 1155, **1170**, 1185, 1200, 1215, 1230 (βλ. H. LIETZMANN-K. ALAND, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1:2000 nach Christus*, Berlin 1956, σσ. 48-50. Πρβλ. V. GRUMEL, *La Chronologie* (Traité d'Études Byzantines), Paris 1958, σσ. 257-258.

25. Βλ. G. W. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 16.

26. Γιὰ τὴν ὀρολογία βλ. BASILE ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscript à l'époque byzantine*. Première partie; Termes désignant le livre-manuscript et l'écriture, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 46-48.

27. Βλ. εἰκ. 2 ἐδῶ.

28. W. G. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 29. Βλ. καὶ εἰκ. 3 ἐδῶ.

29. Βλ. σχετικὰ: R. JANIN, *La Géographie Ecclesiastique, de l'empire byzantine*. Première partie; Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, τόμ. III, Les églises et les monastères, Paris 1969, σσ. 294-295. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, σ. 178 καὶ σημ. 2.

30. R. JANIN, *La Géographie Ecclesiastique*, σ. 295.

31. Κρεμαστός: ἀπὸ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο κρεμαστός-ή, ὅν' ὁ κρεμασμένος, ὁ μετέωρος. Ἡ λέξη συναντιέται ὡς τοπωνύμιον ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπίθετο κοινῆς χρήσης (βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΕ', σ. 141). Στὴν Πελοπόννησο συναντοῦμε τοπωνύμιον Κρεμαστή (δ.π.), ὅπως καὶ στὴν περιοχὴ Τραπεζούντας (παλιό, βυζαντινὸ, βλ. TH. OUSPENSKY-V. BÉNÉCHEVITCH, *Actes de Vazélon matériels pour servir à l'histoire de la propriété rutale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles*, Leningrad 1927, σ. 24, σ. LXXV σημ. 3.) Πρβλ. X. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟ-

μέ την παρωνυμία *σπηλαιώτης*³². τὸ παρωνύμιο σχετίζεται βέβαια με τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ συγκρότημα σπηλαίων στοὺς βράχους τοῦ Ἀρακύνθου (ἢ Ζυγοῦ). Τὸ ἐπίθετο *σπηλιώτισσα* ἀπαντᾶται ἐπίσης σὲ ἐπιγραφὴ [M(HTH)P/Θ(EO)Y - (Θε)οτόκος/επιλι/οτις(α)] ποὺ συνοδεύει τὴν παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται στὸ βάθος τοῦ μεγάλου σπηλαίου (βλ. εἰκ. 4) ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως (κάτω), Ἀναλήψεως (δεξιὰ) καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀριστερά)³³. Τὸ ἐπίθετο *σπηλ(α)ιώ-τισ(σα)* χαρακτηρίζει ἐπίσης ὀρισμένους ναοὺς ποὺ βρίσκονται μέσα ἢ κοντὰ σὲ σπήλαια³⁴.

ΔΟΥΛΟΥ, «Τοπωνυμικά χωρία τῆς Ρόδου στὸν 16^ο αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 9 (1935) 243 καὶ σημ. 1. Στὴ Δυτικὴ Στερεά, πολὺ γνωστὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν Κρεμαστῶν (νερῶν) (βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, σσ. 1165-1169) καὶ ἡ τοπωνυμία Κρεμαστὰ Συκιᾶς (δ.π., σ. 1169). Πρβλ. καὶ «Χριστὸς (ὁ) ὁ Κρεμαστός, R. Janin, δ.π., σ. 511.

32. Τὸ παρωνύμιο *σπηλαιώτης* συνδέεται ἴσως με τὸν πρῶτο ἢ τοὺς πρώτους μοναχοὺς ποὺ ἔμειναν στὸ σπήλαιο (βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Λεξικόν*, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1950 (φωτ. ἀνατ. 1964) σ. 6629, λ. σπηλαιώτης). Γιά τὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν σπηλαιωτῶν μοναχῶν βλ. Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σσ. 366-367. Γνωρίζουμε ἐπίσης γραφεῖς μοναχοὺς σπηλαιώτες, Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 128 σημ. 4 (Ἡλίας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Σπηλαιώτης), σ. 84 (Γεώργιος Σπηλαιώτης πρβλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 52, 128). Γνωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἡλίου τοῦ Σπηλαιώτου (δ.π., σ. 52, 327). Εἶναι ἐλκυστικὴ, ἀτεκμηριωτὴ ὁμως, ἡ ὑπόθεση σύμφωνά με τὴν ὁποία καὶ ὁ πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Ἡλίας *σπιλεότης* ποὺ ἔγραψε στὰ 1021 τὸ χφ Paris. Bibl. Nat. 375 ἀνῆκε στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ· ἀσφαλῶς ὁμως ἡ προσωνυμία χαρακτηρίζει πολλοὺς ἀνώνυμους μοναχοὺς (βλ. π.χ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐπιστολαὶ Πεδιασίμου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921) σ. 169).

33. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας...*, σ. 328, ἀριθ. 13.

34. Μὲ τὴν ἀπλὴ προσωνυμία *σπηλιώτισσα* γνωρίζουμε καὶ ὀρισμένους ναοὺς σὲ σπηλιές ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία (βλ. πρόχειρα Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 52. *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. 22, σ. 233. Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 160 καὶ σημ. 3. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτικόν* 21 (1966), Χρονικά, Ἀθῆναι 1968, σ. 312-313. ΜΑΝΟΥ Γ. ΜΠΙΡΗ, «Ἡ Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα στὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηνῶν» (*Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση*, ἔκδ. Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου-Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς), Ἀθῆνα 1979, σ. 185 σημ. 1. Πρβλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 54 καὶ σημ. 5. Βλ. ἀκόμη, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἐκκλησιαστικὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματα ναῶν (καὶ εἰκόνων) τῆς Κρήτης (πρόδρομος ἀνακοίνωσης)», *Κρητολογία* τευχ. VII (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1978), Ἡράκλειον Κρήτης 1978, σ. 34. *Χρυσόσπηλιώ-*

Εἰκ. 4. Ἁγ. Νικόλαος ὁ Κρεμαστός: Ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας (διακρίνονται καὶ οἱ ἐπιγραφές).

Ἡ δεύτερη συμβολὴ τῆς μαρτυρίας τοῦ κειμένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμβολή του στὴν περιορισμένη ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ, ἀφορᾷ στὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς πνευματικῆς κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχή, ἡ ὁποία λίγο ἀργότερα περιῆλθε στὸ γνωστὸ βυζαντινὸ κρατίδιο, τὸ λεγόμενο Δεσπο-

τισσα: βλ. ΜΑΝΟΥ Γ. ΜΠΙΡΗ, «Ἡ Παναγία Σπηλιώτισσα», σ. 185 σημ. 1, 2. Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 59. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 38. *Μεγαλοσπηλιώτισσα*: δ.π., σ. 38. Πρβλ. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 154, 157. Βλ. καὶ Τ. Θ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Μεγάλου Σπηλαίου μονή», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, σσ. 871-881. *Μονὴ Θεοτόκου τῶν Σπηλαίων*: ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 54, 208: *Μονὴ τὸ Σπήλαιον*: δ.π., σ. 54. *Σπηλαία μονή*: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ὀγδοήκοντα πατριαρχικὰ σιγίλλια», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 3. σ. 383.

τάτο³⁵, τῆς Ἡπείρου. Τὸ πρόβλημα προβάλλεται πιὸ ἐντονα τελευταῖα καὶ σχετίζεται μὲ τὸ ὅλο θέμα τῆς αὐτόχθονος πνευματικῆς κίνησης στὶς περιοχὲς τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου ἢ τοῦ 13ου αἱ. γενικότερα.

Ὁ D. M. Nicol διατύπωσε, ἐντελῶς πρόσφατα, τὴν ἄποψη ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὶς πηγὲς κάποιας πνευματικῆς κίνησης στὴν Ἡπειρο τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα, ὅπως στὴν Νίκαια μετὰ τὸ 1204...» καὶ ἐπιχείρησε νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη αὐτὴ κυρίως στὸ γεγονός ὅτι οἱ λεγόμενοι «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου» οὔτε κατάγονταν οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἡπειρο καὶ «δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀφήσει πνευματικούς ἀπογόνους ἢ νὰ ἔχουν δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις ἐκεῖνες γιὰ τὴν ἱδρυση σχολείων ἢ ἄλλων πνευματικῶν ἱδρυμάτων στὴν Ἡπειρο». Ἀλλες διαπιστώσεις ποὺ ἐνισχύουν, κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, τὴν ἄποψη εἶναι τὸ ὅτι ἡ Ἄρτα δὲν φαίνεται νὰ ἀναπτύχθηκε σὲ πολιτιστικὸ κέντρο καὶ τέλος τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε κανέναν αὐτόχθονα ἱστορικό, «ὅπως ἦταν ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ποὺ ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας»³⁶.

Οἱ «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου»³⁷ δὲν κατάγονται οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἡπειρο (ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ ἀνάλογες προσωπικότητες στὴ σχέση τους μὲ τὴ Νίκαια)· στὴν Ἡπειρο ὅμως ἀνέπτυξαν τὴ δημιουργικὴ τους δραστηριότητα καὶ αὐτὸ τὸ περιβάλλον τροφοδότησε τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων τους.

Ὑπάρχουν ἐπίσης ὁρισμένες μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἄλλων «λογίων» στὸ χῶρο. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. ἐπαινεῖ «τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου»³⁸, ἐγκωμιάζει ἄλλοις τὰ συγγραφικὰ χαρίσματα τῶν ἀδελφῶν Γοριανίτη³⁹ ἢ ἀποκαλεῖ «λογιώτα-

35. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ποὺ ἐπικράτησε βλ. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τίς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* τόμ. 22, Ἰωάννινα 1980, σσ. 40-41, 45-46.

36. Ὁ.π., σ. 47.

37. N. B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 3-62 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, τεύχ. Β', Ἀθήναι 1961, σσ. 405-421).

38. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 105, ἀριθ. 48, στίχ. 12-13: ἐπαινῶ τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου...

39. Ὁ.π., σ. 105, ἀριθ. 50, στίχ. 1, 5, 11: Πανυπερεντιμότητε καὶ ῥητορικωτάτε...τῆς λογιότητος ἐγγίγνεται ἔχω...σὺ δέ μοι δίδον τὴν προτέραν φιλίαν, τὰς ἐλλογίμους γραφάς...Πρβλ. σ. 90, ἀριθ. 29, στίχ. 6:...καὶ τὰ λόγια σου γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι...σ. 103, ἀριθ. 46, στίχ. 44-45: καὶ κίνει μοί ποτε σὸν κάλαμον· ἔσται γάρ μοι τοῦτο ἀντὶ παντός ἐτέρου παρηγορήματος. Σελ. 119, ἀριθ. 62, στίχ. 32-36:

του»⁴⁰ κάποιον Καματηρό, βασιλικό γραμματικό του Θεοδώρου Δούκα. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου προσφωνεῖ ἐπίσης ὡς λαμπρότατο πνευματικό τέκνο τὸν Θεόδωρο Βατάτζη⁴¹ καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ ἴδιου γνωρίζουμε ὀρισμένες χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν⁴² κοντὰ σὲ διδασκάλους, («ψηφοδιδασκάλους»⁴³ ἢ «μαῖστο-

σὺ δέ μοι ὁ καλὸς τὰ πάντα καὶ ἀγαθὸς καὶ δυνατὸς ἐν Θεῷ γινῶναι σοφίαν καὶ παιδεῖαν νοῆσαι τε λόγους φρονήσεως δέξασθαι τε στροφὰς λόγων καὶ λύσεις αἰνιγμάτων πῶς οὐδέποτε μοι πρὸς τὰ γραφόμενα κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον ἀντελάλησας; Βλ. καὶ S. PÉTRIDÈS, «Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits», *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 2-3, 14 (Sofia 1909) σ. 17 (85), ἀριθ. XI, στίχ. 1-2: καὶ ἡ ἐμὴ πολύφωνος ἀηδὼν, ὁ Γοριανίτης, ὁ τέττιξ οὗτος ὁ μουσικώτατος, ποῦ τὴν τοῦ λόγου χέλυν τῷ τῆς σιγῆς ἀποκρεμάσας πασσάλῳ..., σ. 13 (81), ἀριθ. X, στίχ. 29-34:...ἀφίκετό μοι γραφὴ σου ἀγαθὴν μὲν παραίφασιν ἔχουσα, εἰαίρου γὰρ ἦν, μελίσση δὲ ἔοικυῖα, ἥτις τοῖς μὲν ἐμπροσθίοις ποσὶ τὰς ἐξαγώνους καὶ ἀντιθέτους κηροπλαστεῖ σύριγγας καὶ τὸ μέλι ταύτης ἐντίθησιν, ὀπισθεν δὲ τῷ κεντρῷ τιτρώσκει καὶ τὸν βεβλημένον ἀλγύνει· ἢ τὸ τῆς γραφῆς, τὰ μὲν ἐμπροσθεν δόξα καὶ χάρις, τὰ ὀπισθεν δὲ πεδίον ἀφανισμοῦ, σ. 31 (99), ἀριθ. XXXI, στίχ. 1-3. τὴν δὲ σὴν ἀρετὴν ἐν λόγοις, τὸ εὐλαβές... ἐγνωρίσαμεν.

40. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 132, ἀριθ. 72, στίχ. 1: λογιώτατε καὶ φίλῃ μοι κεφαλῇ. Ὁ Ἀπόκαυκος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθ. λογιώτατος γιὰ νὰ τιμήσει πρόσωπα μὲ διακεκριμένη παιδεία, βλ. A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρίδας τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντον*, σ. 373. Ἄλλου ἀναγνωρίζει τὴν κατάρτιση κληρικῶν, ὁ.π., σ. 147, ἀριθ. 95, στίχ. 29-30: ἔχεις δὲ καὶ τὴν σύνεσιν ἀρετὴν καὶ φιλοσοφίαν τὴν ἀξίει-παινον. Ἀς ἀναφερθοῦν ἐπίσης τὰ ὀνόματα λογίων ἐπισκόπων, ὅπως π.χ. τοῦ Νικολάου Βονδίτης ἢ τοῦ Λέοντος-Μανουὴλ Μακροῦ ἐπισκόπου Βελλῆς (βλ. N. A. BEES, «Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλῆς-Καλοσπίτης μητροπολίτης Λαρίσης-Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 2 (1925) 122-143) καὶ τέλος ἐπιστημόνων ὅπως ὁ ἀρχιεπὶς Κωνσταντῖνος (βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 156, ἀριθ. 107) ἢ διδασκάλων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (ὁ.π., σ. 154, ἀριθ. 104, στίχ. 13-15).

41. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 144, ἀριθ. 91, ἐπιγραφή: Τῷ ἀγιωτάτῳ Ἰωαννίνῳ καὶ τῷ λαμπροτάτῳ πνευματικῷ νιῷ κῆρ Θεοδώρῳ τῷ Βατάτζῃ.

42. Γιὰ τὴν προστασία μικρῶν παιδιῶν ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ τὴ φροντίδα τους γιὰ νὰ τὰ μορφώσουν ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες: βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 96, ἀριθ. 37, στίχ. 14-19, σ. 150, ἀριθ. 100 (ὁλόκληρη ἡ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται στὴν προστασία ἐνὸς παιδιοῦ, τοῦ Ἰωάννου Κλέπτη, βλ. σχετικὰ N. A. BEES, «Πασχαλινὰ ἀγὰ. Τὰ ἀγὰ τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος», ἐφημ. *Νέος Κόσμος*, ἔτος Β', φ. 668, 28 Ἀπριλίου 1935 (= ἐφημ. *Πρωία*, ἔτος ΙΗ', φ. 18/147, 25 Ἀπριλίου 1943· ἐφημ. *Ἐλευθερία*, ἀριθ. 1425, 24 Ἀπριλίου 1949· ἐφημ. *Μάχη*, 9 Ἀπριλίου 1950), σ. 152, ἀριθ. 101, σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 10· Αἰ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Δυρραχηνά», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) 572, ἀριθ. 2: τὸν δὲ παῖδα...τὸν ἡμέτερον.

43. Ὁ.π. σ. 151, ἀριθ. 100, στίχ. 33-35: ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλον τῶν ἀγαθῶν

ρες»⁴⁴ που υπήρχαν σε διάφορες περιοχές του Δεσποτάτου. "Όσο κι αν δεν μπορούμε φυσικά να συγκρίνουμε τις συνθήκες και τις ευκαιρίες που παρείχαν τα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας μ' εκείνες που παρέχονταν στις επαρχίες, μιὰ υποτυπώδης εκπαίδευση φαίνεται πως δεν έλλειπε ακόμη και από τα λιγότερο σημαντικά κέντρα του Δεσποτάτου.

Οί ιστορικές περιπέτειες που ακολούθησαν την περίοδο της ακμής δεν επέτρεψαν ίσως να συνεχιστεί μιὰ παράδοση που προϋπήρχε στην Ήπειρο και καλλιιεργήθηκε ίσως περισσότερο από τους λόγιους που εγκαταστάθηκαν στις περιοχές του βυζαντινού κρατιδίου ύστερα από τα γεγονότα που ακολούθησαν την καταστροφή του 1204. "Ετσι θά 'βρισκαν κάποια εξέγηση μερικές αιγιματικές, αλλά αξιοπρόσεχτες, έμμεσες μαρτυρίες για την καλλιέργεια της «ιστοριογραφίας» στην Ήπειρο από κείμενο του Ίωάννου 'Αποκαύκου «πρός τόν κρατούντα» Θεόδωρο Δούκα Κομνηνό: τῶν δὲ κατορθωμάτων μεγάλα καὶ προσκληρωσαμένων πόλεις τῇ βασιλείᾳ καὶ χειρωσαμένων ἐχθροὺς καὶ νικησάντων τοὺς ἀντιμάχους καὶ παρασχομένων ὕλην τοῖς γράφουσιν τὰ σφῶν ἀριστεύματα, ὅτι πρὸς ἐκείνους παραμιλλῶμενος νίκας ἐπὶ νίκαις προστίθεις, τροπαίοις ἐπιστοιβάσεις μείζω τὰ τρόπαια, ἐξ ὧν ἢ δι' ὧν ὑπολήψεις δίδως, ὡς κἀκείνους ὑπερβαλεῖς καὶ τὰ ἐκείνων ἀποκρύνεις ἀνδραγαθήματα καὶ δώσεις ὕλην τοῖς χρονογράφοις καὶ μόνος ἔσῃ τοῖς λογογράφοις ὑπόθεσις... ταῦτα τὰ προκεντήματα τῶν σῶν ἀγώνων, κράτιστε βασιλεῦ, καὶ κύκλον διαγράψαι σε κατορθωμάτων ὑπόσχωνται τὸν ἐντελῆ τε καὶ τὸν πληρέστατον»⁴⁵. Νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι ἦταν εὐρύτερα γνωστὴ ἡ ἐνασχόληση ἢ ἡ ἀνάθεση τῆς ἐξιστόρησης τῶν γεγονότων ἐπὶ Θεοδώρου σὲ λόγιους ἱστορικοὺς (ἢ χρονογράφους) τῆς αὐλῆς του, ὥστε ὁ 'Απόκαυκος νὰ ἀναφέρεται σὲ κάτι συγκεκριμένο καὶ ἀναμενόμενο, που πραγματοποιήθηκε καὶ δὲν ἔφτασε στὰ χέρια

ἢ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν: 'Αναφέρεται, ἐπίσης, ὀνομαστικὰ σὲ ἐπιστολὴ ὁ «ψηφοδιδάσκαλος» Δημήτριος Εὐγενιώτης, ἀδελφὸς τοῦ λογίου ἐπισκόπου Βονδίτης Νικολάου (βλ. σχετικὰ, Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος, ἕνας ἀνυπαρκτὸς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ ιγ' αἰῶνα (1227-1234)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1976) σ. 284).

44. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 73, ἀριθ. 13, στίχ. 59: «ἦν, φησί, παιδίον, τῆς ἡλικίας ἔτι ἔχων ἀτέλειαν, ἐτέλουν δὲ ὑπὸ διδάσκαλον ἐν τῇ πατρίδι μου, τῷ Χρυσῷ καὶ ὁ μαῖστωρ ἐκεῖνος (σ. 76, στίχ. 1) βαρέως μοι διὰ τὰ μαθήματα προεφέρετο. Βλ. καὶ Ν. Α. ΒΕΗ, *Λέων-Μανουήλ Μακρός*, σ. 127.

45. Βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 127, ἀριθ. 69, στίχ. 6-18.

μας ή ἀνακόπηκε σὲ κάποια φάση⁴⁶;

Ἡ παρουσία βιβλιογράφων στὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου, ὅπως σημειώνει ὁ Ε. Χρυσὸς ὁ ὁποῖος πρόσφατα ἀναφέρθηκε στὸ θέμα, «ἀντικατοπτρίζει κάποια πολιτιστικὴ δραστηριότητα τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἡπείρου στὸν 13^ο αἰῶνα»⁴⁷. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐνισχύεται ἀπλῶς μὲ τὴν πληροφορία ὅτι σ' ἓνα ἄλλο μοναστικὸ κέντρο, τὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, συνήθιζαν ν' ἀντιγράφουν χειρόγραφα· στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι προϋπῆρχε παράδοση στὸ συγκεκριμένο χῶρο⁴⁸ καὶ ὅτι τέτοιες ἐνασχολήσεις μᾶς εἶναι γνωστὲς καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς Ἡπείρου.

Οἱ πνευματικὲς γενικότερα καὶ βιβλιογραφικὲς δραστηριότητες συνεχίστηκαν καὶ ἀργότερα (στὰ τέλη τοῦ 13ου-ἀρχὲς 14ου αἰ.) στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου. Ἀπὸ τὴ χώρα τῆς *Μοτίστης*⁴⁹ (πρ. Μόκιστα⁵⁰, σημ. Ἀγ. Σοφία)⁵¹ μᾶς εἶναι γνωστοὶ δυὸ ἐπώνυμοι «λόγιοι», ὁ ἱερωμένος Κοσμᾶς Ἀνδριτζοπουλῶννυμος (τοῦπίκλην Ἀνδριτζόπουλος) καὶ ὁ «ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότη καὶ πρωτοστράτωρ τῆς δυσμικῆς φάλαγγος» Μιχαὴλ Ζωριάνος ἢ Ζωριανός. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ ἔμμετρα κείμενα ποὺ δημοσιεύτηκαν πα-

46. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Νίκαια ἦταν ὁ νικητὴς στὴν πάλη τῆς μὲ τὸ Δεσποτάτο καὶ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπουσία ἱστορικοῦ ἀπὸ τὴν Ἡπειρο ἀδυνατίζουν κάπως, ἂν σκεφεῖ κανεὶς τὴν περίπτωσιν τοῦ «ἐνός» μόνου ἱστορικοῦ τῆς Νίκαιας καὶ τῆς τύχης του νὰ διασωθεῖ.

47. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, «Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἡπειρο» σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell II», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 22 (1980) 63. Ὁ κατάλογος τῶν χρονολογημένων σημειωμάτων ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου ἴσως διευρυνθεῖ μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ βιβλίου τῶν Μ. VOGEL- V. GARDTHAUSEN, ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ (βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, μτφρ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, Ἀθήνα 1977, σ. 155, σημ. 36) ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, ἡ ὁποία θὰ καλύψει τοὺς μετὰ τὸ 1204 χρόνους (βλ. «Σημειώματα», σ. 2 σημ. 3).

48. Πρβλ. τὸ χφ τῆς μονῆς Κορακονησίας, ὁ.π., σ. 63-64, σημ. 1-2.

49. Τὸ τοπωνύμιον παραδίδεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, βλ. S. PÉTRIDÈS, *Lettres...*, σ. 30 (98), ἀριθ. XXX, στίχ. 10: «Συνώκησεν οὖν Κωνσταντίνος ὁ Βλασόπουλος, ὁ ἀπὸ χώρας Μοτίστης...».

50. V. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 72 ἀριθ. 59.

51. Βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α', Ἀθήνα, χχ, σσ. 56-59. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Μόκιστας βλ. ἐπίσης Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 16 (1960) 197· πλήρη δημοσίευσή τους, ὅπως μὲ πληροφορήσῃ ὁ ἴδιος, ἐτοιμάζει ὁ κ. Δημ. Κωνσταντῖος.

λιότερα από τους Μ. Bazin⁵², Γ. Σωτηριάδη⁵³ και Σπ. Λάμπρο⁵⁴ και τὰ ὅποια πρέπει ν' ἀποδοθοῦν φυσικὰ στὴ «λογισύνη» τῶν δυὸ προσώπων, ὁ Σπ. Λάμπρος δημοσίευσε καὶ τὸ ἔργο «πρόρρησις τοῦ ἁγιοτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριανὸν κύριν Μιχαήλ»⁵⁵ ποὺ πραγματεύεται «περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου»⁵⁶. Καὶ τὸ μὲν ἐπίθ. *ἀγιώτατος*⁵⁷ μὲ τὸ ὁποῖο προσαγορεύεται ὁ Ἀνδριτζόπουλος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ παιδεία του (ἔστω ἡ θεολογικὴ) θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ στάθμη ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ρόλος του (ἐκκλησιαστικὸς καὶ πνευματικὸς) στὰ πράγματα τοῦ τόπου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡγετικὸς, τὸ ἔργο του δὲ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν βιβλιογράφο (ἴσως καὶ ἐπιγραμματικοῦ)⁵⁸ Μιχαήλ Ζωριανό, ὀφφικιᾶλιο τῆς τραπέζης⁵⁹ τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Ἀγγελοδοῦκα (1296-1318)⁶⁰ φανερῶνει κάποια πολιτιστικὴ κίνηση στὴν περιοχὴ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ποὺ ἐκδηλώνεται καὶ στὴ ναοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸ χῶρο⁶¹.

Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «βιβλιογραφικῶν ἐργασιῶν» κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὴ Δυτικὴ Στερεὰ ἔχουμε καὶ γιὰ τὶς μονεῖς

52. M. BAZIN, *Mémoire sur l'Étolie*. Archives des Missions Scientifiques et Littéraires. Tome Premier, Deuxième série, Paris 1864, σ. 369 (οἱ ἐπιγραφὲς ἐκδίδονται μὲ ἑλλείψεις καὶ σφάλματα).

53. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 208-215· βλ. καὶ Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἄννα ἡ Καντακουζηνή, βυζαντιακὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1 (1904) 37-42. Βλ. καὶ εἰκ. 5 ἐδῶ.

54. Τοῦ ἴδιου, «Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαήλ Ζωριανοῦ», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 216-221· τοῦ ἴδιου, «Μιχαήλ Ζωριανὸς καὶ ὁ ὑπ' αὐτ. 29 Βαροκκικὸς Κῶδιξ», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Η', 1904, σσ. 63-64· τοῦ ἴδιου, «Ἡ Πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906) 474-476.

55. Κ. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1900, σ. 446.

57. Βλ. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 266 (λ. Ἅγιος).

58. Βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Πρόχειρον σημείωμα», σ. 221· πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Μιχαήλ Ζωριανός», σ. 63-64.

59. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ «ἐπὶ τῆς τραπέζης» στὸ Βυζάντιο βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, κυρίως σσ. 305-306. Πρβλ. J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, σ. 412, λ. τράπεζα, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὸ κείμενο.

60. Βλ. Ε. FERJANČIĆ, *Despoti u Vizantiji južnoslovenskim zemljana*, Belgrad 1960, σσ. 71-74, 87, 102, 207.

61. Βλ. σ. 380 σημ. 51 ἐδῶ.

Εἰκ. 5. Μόκιστα. Ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου-παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν: Ἡ ἑμμετρὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Βαρνάκοβας⁶² καὶ Μυρτιᾶς⁶³ («βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια» πὺ συνέ-
χισαν ἴσως τὴ δραστηριότητά τους καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια),
ὅπου θὰ ὑπῆρχαν βέβαια καὶ ἀνάλογες βιβλιοθήκες.

62. Μεταγενέστερα σημειώματα ἢ ἔγγραφα (τοῦ 17ου αἰ.) τῆς μονῆς Βαρνά-
κοβας (ιδρύθηκε στὰ 1079) ἀναφέρουν ὅτι ὑπῆρχαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς
παλιὰ χειρόγραφα. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. ἐργά-
ζονταν ἐδῶ βιβλιογράφοι πὺ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι συνέχιζαν
μιὰ παράδοση πὺ προϋπῆρχε στὴ μονὴ (βλ. σχετικὸ μελέτημά μου στὸ περιοδικὸ
Κληρονομία 11 (1979) 366-368).

63. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλιότερο δημοσίευμα τοῦ ΣΩΦ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ («Ἀ-
πόκρυφος Ἀποκάλυψις Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογία* 3 (1925) 217) ἓνα χει-
ρόγραφο τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὴ μονὴ Μυρτιᾶς, πὺ κάνει, δίκαια, τὸν Μ. RICHARD,
Repertoire des bibliothèques et des catalogues et manuscrits grecs, Paris 1958, σ.
23 (ἀριθ. 102) νὰ ἀναρωτιέται ἂν εἶναι μοναδικὸ ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς.
Ἀλλὰ καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ὀργανωμένη βιβλιο-
θήκη στὴ μονὴ (βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΥ, «Ἡ ἐν Αἰτωλῷ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς», *Ἀρχαι-
ὸν τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Θ' (1961), σ. 75 σημ. 6.) ἢ ὁ-
ποία γνώρισε κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. κάποια γενικότερη ἀνθιση. Τὴν ἱστορία
τῆς μονῆς Μυρτιᾶς πραγματεύομαι ἀναλυτικότερα σὲ εἰδικὴ μονογραφία πὺ ἐλ-
πίζω νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα.

Πολύ ὀρθά ὁ Nicol παρατηρεῖ ὅτι ὑπῆρχαν βιβλιοθήκες στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁶⁴ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ μὲ τὴ βιβλιοθήκη του στὴν Ἀχρίδα⁶⁵ δὲν θὰ δίσταζε κανεὶς νὰ προσθέσει ἀνάλογες βιβλιοθήκες στὴ Ναύπακτο π.χ. ἢ τὴν Κέρκυρα, σὲ κυριότητα λογίων ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος⁶⁶ καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης⁶⁷. Τὸ ταξίδι τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη στὰ 1238 εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν στὴ Βόρεια Ἑλλάδα κατὰ τὸν 13ο αἰώνα⁶⁸. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα φαίνεται ὅτι διατηρήθηκαν ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες καὶ μάλιστα στὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀποψη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση (1492) ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ἀπεσταλμένος τοῦ Lorenzo il Magnifico στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀγορὰ χειρογράφων, ταξιδεύει (ἴσως δυὸ φορὲς) «διὰ τῆς Ἀκαρνανίας τε καὶ Θεσσαλίας» καὶ καταγράφει χειρόγραφα στὴν Ἄρτα καὶ στὴν Κέρκυρα⁶⁹. Ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ

64. D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες...», σ. 47-48.

65. Ὁ.π., σ. 48 σημ. 1.

66. Ὡς ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν τὴν ἀποψη μπορεῖ ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὄχι μόνο ἔμμεσες μαρτυρίες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν «ἀρχαιομάθεια» τοῦ Ἀποκαύκου μὲ βάση τὰ παραθέματά του ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (βλ. πρόχειρα, Ν. Β. ΤΑΜΑΔΑΚΗ, «Οἱ λόγοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 24=Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 403· ἢ παιδεῖα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ ἓνα θέμα πού ἀπαιτεῖ διεξοδικότερη ἐρευνα), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τίς ἀμεσότερες ἀναφορὲς τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου σὲ διάφορα συγγράμματα κατεξοχὴν βοήθητικά γιὰ τὴ διεκπεραίωση τοῦ νομοκανονικοῦ ἔργου καὶ γενικὰ τῶν ποιμαντικῶν του καθηκόντων (βλ. π.χ, S. RÉTRIDÈS, *Lettres...*, σ. 10 (78), ἀριθ. VIII, στίχ. 7-10, Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte...*, σ. 98, ἀριθ. 39, στίχ. 43-45· σ. 116, ἀριθ. 60, στίχ. 10· σ. 145, ἀριθ. 91, στίχ. 6-8, V. G. VASILIEVSKIJ, «Epirotica Saeculi XIII», *Vizantijski Vremmenik* 3 (1896) 279, στίχ. 21 κ.ἄ.).

67. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ Γεώργιος Βαρδάνης θὰ μετέφερε τὰ προσωπικά του βιβλία στὴν Κέρκυρα γιὰ τὰ ὁποῖα βέβαια ἔχουμε ὀρισμένες πληροφορίες ἀπὸ τίς δοσοληψίες του μὲ τὸ δάσκαλό του Μιχαὴλ Χωνιάτη, βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου», *Ἀθήναιον* 6 (1877) 354-367 (=Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Μικτὰὶ Σελίδες*, Ἀθῆναι 1905, σ. 410, 412, 414).

68. D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες...», σ. 48 καὶ σημ. 2.

69. Ἡ περιγραφή τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη πού βρίσκεται στὸν κώδικα Vaticanus graecus 1412 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν K. K. MÜLLER, «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die mediceische Bibliothek», *Centralblatt für Bibliothekswesen* 1 (1884) 333-419. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Τριβῶλη στὴν Ἄρτα βλ. ἐπίσης Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 4 (1907) 316-325.

ἔμμεση καὶ καλὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συνέχεια τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους, κίνηση πού δυστυχῶς ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἐλάχιστους ἐπώνυμους λόγιους καὶ φτωχὴ γραμματειακὴ παραγωγή⁷⁰.

Ἡ ἔλλειψη γραπτῶν μνημείων δὲν σημαίνει βέβαια ταυτόχρονη ἀπουσία πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων στὴν περιοχὴ⁷¹. Τὰ μοναστήρια καὶ μόνο, πού ἦταν οἱ θεματοφύλακες τῶν γραμμάτων, ὅσο κι ἂν βρίσκονταν ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, συντηροῦσαν τὴν παράδοση τῶν γραμμάτων κι εὐτυχῶς γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου γνωρίζουμε σήμερα ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀργανωμένων μοναστηριῶν. Ξέρουμε ἀκόμη πόσο σημαντικὰ ἦταν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ κέντρα τῆς κοιλάδας τοῦ Μόρνου⁷², τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης⁷³, τῆς

70. Κυριότερη βέβαια μορφή ἀναδεικνύεται ὁ Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ EL. M. JEFFREYS, «Constantine Hermoniacos and byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975) 81-109 ἔρριψε, ὅχι ἀβασάνιστα, τὴν ἰδέα ὅτι ἴσως ἦταν διδάσκαλος στὴν Ἄρτα, δ.π., σ. 109.

71. Ὅσο κι ἂν οἱ πιθανότητές (μαζὶ καὶ οἱ ἐλπίδες) μας γιὰ τὴν ἀνακάλυψη ἄγνωστων ὥς τώρα πηγῶν μειώνονται σημαντικὰ, δὲν μπορούμε ἐντούτοις νὰ καθορίζουμε *a priori* τί μᾶς ἐπιφυλάσσει ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θὰ μπορούσε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ λεγόμενου *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* (G. SCHIRD, *La Cronaca dei Tocco di Cephalonia* di Anonimo (Accademia Nazionale dei Lincei, Corpus Fontium Historiae Byzantinae X), Roma 1975).

72. Ἡ περιοχὴ πού ὀρίζεται ἀνάμεσα στὶς ἑδρες τῆς ἐπισκοπῆς Λιδορκίου, καὶ τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἐχῶ ἤδη ὀλοκληρώσει εἰδικότερη ἐρευνα γιὰ τὴ βυζαντινὴ τοπογραφία τῆς κοιλάδας τοῦ Μόρνου κι ἐλπίζω σύντομα νὰ ἀνακοινωθεῖ τὸ σχετικὸ ὑλικὸ μὲ τὰ συμπεράσματά μου, γι' αὐτὸ δὲν ἐπεκτείνομαι ἐδῶ περισσότερο.

73. Ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος M. BAZIN σημειώνει στὰ μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰῶνα: On dirait que la Varassova, sans doute au moyen âge, fut une part dans le traditions de la Grèce: les pâtres qui en ont exploré les pentes et les gorges y ont compté jusqu'à soixante et douze églises ou chapelles. Il y a dans le nombre quelques monastères, un par exemple, au nord de Mauromati; mais aujourd'hui églises, chapelles et monastères sont en ruines. Βλ. *Mémoires sur l'Etolie*, σ. 282-283. Ἡ μαρτυρία τοῦ Bazin ἀποκτᾷ στὶς μέρες μας, ὅπου ἀνακαλύπτεται ἕνα πληθὸς ὑπολειμμάτων ἀπὸ τὰ μοναστήρια ἢ τὰ ἀσκηταριά πού ὑπῆρχαν ἐδῶ, ξεχωριστὴ σημασία. Ὁ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ παρατήρησε ἤδη ὅτι ἡ Βαράσοβα «ἀναδεικνύεται πραγματικὸν Ἅγιον Ὅρος τῆς Αἰτωλίας», βλ. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 25 (1970), Χρονικά, σ. 301. Πρβλ. καὶ *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 31 σημ. 59. Ἡ περιοχὴ ἀπετέλεσε ἰδιαίτερη μικρὴ διοικητικὴ περιφέρεια στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. στὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, *Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις*, σ. 216, 233.

κοιλάδας του Εϋηνου⁷⁴, τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου⁷⁵, τῶν ἐπισκοπῶν Ἀετοῦ⁷⁶ καὶ Βονίτσης⁷⁷ ἢ τέλος τῆς ἰδίας τῆς Ἀρτας⁷⁸, γιὰ νὰ σταθοῦμε μόνο στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ περισσότερο.

Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις στὸ νὰ δώσουμε, τόσο νωρὶς στὴν Ἀρτα τὸ ρόλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς ἐποχῆς⁷⁹, ἐντούτοις ὁ

74. Ἀνάμεσα στὶς μικρότερες μονὲς ποὺ θὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ (ὅπως ἡ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κοντὰ στὸ Γαλατὰ (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 27 (1972), Χρονικά, Ἀθῆναι 1977, σσ. 440-441) ἢ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι (ἡ ἐξαφανισμένη βυζαντινὴ ἐκκλησία ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὴν Κατερίνα Καλαμαρτζή-Κατσαροῦ καὶ ἡ σχετικὴ ἐργασία μὲ τίτλο «Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία» τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη) μπορεῖ νὰ μνημονευτοῦν ἐδῶ τρία μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα: α) ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ καὶ βορειότερα ἀπὸ τὸ Εὐηνοχώρι (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325-27· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 24 (1968), Χρονικά, Ἀθῆναι 1970, σ. 241), β) ἡ γνωστὴ Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης, ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη πλησιέστερα στὴν κοιλάδα τοῦ Εϋηνου (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σσ. 80-86, καὶ 192-193), γ) ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Τρημιτοῦς (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σσ. 29-35 καὶ 189-191).

75. Γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὶς μονὲς τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου θὰ κάμω ἐκτενέστερα λόγο στὴ σχετικὴ μελέτη ποὺ ἐτοιμάζω (βλ. σημ. 15 ἐδῶ).

76. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς βλ. πρόχειρα Τ. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α', σσ. 242-246, λ. Ἀετός (ἱστορία) καὶ 247-251, λ. Ἀετοῦ ἐπισκοπή. Ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 117, ἀριθ. 60, στίχ. 39 κέ.

77. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βονδίτσης κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος, ἓνας ἀνὺπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ 19 αἰῶνα», σσ. 285-286. Μνεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 129, ἀριθ. 69, στίχ. 76 κέ. καὶ σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 9-11.

78. Γιὰ τὶς μονὲς καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτας βλ. γενικά: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τιμῆς περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἀρτης...*, Ἀθῆναι 1884 (ἀνατ. 1962). ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτης», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων* τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1937· τοῦ ἴδιου, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης*, Ἀθῆναι 1963. D. M. NICOL, *The Despotat*, σσ. 196-214. V. ΚΟΡΑΪ, «L'Architecture byzantine au XIIIe siècle», *Art Byzantin du XIIIe siècle* (Symposium de Sopotani 1965), Beograd 1967, σσ. 14-15. D. I. PALLAS, «Epirus», ἄρθρο στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τόμ. II, σσ. 242-289. P. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Arta», ἕνατο κεφάλαιο· στὴ συλλογικὴ ἔκδοση *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Köln 1972, σσ. 135-161.

79. Βλ. ΜΑΝΟΛΙΣ CHATZIDAKIS, «Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce», *L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σ. 61. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ ὕστεροβυζα-

ρόλος που διεδραμάτισε αυτή η πόλη στην αφομοίωση ἐγχώριων και δάνειων στοιχείων για να δημιουργήσει την αυτόνομη πολιτιστική ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου κατὰ βάθος δὲν παραγνωρίζεται⁸⁰. Παρὰ τίς ἀντίξοες συνθήκες που δημιουργήθηκαν σὲ βάρος τῆς Ἄρτας μὲ τὴν ἀποκέντρωση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ τὴ διασπορά τους σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου καὶ παρὰ τὴν ἀμφίβολη κατάσταση που φαίνεται πὼς δημιουργοῦσαν οἱ βλέψεις τοῦ Θεοδώρου Δούκα γιὰ μιὰ μετάθεση τῆς πρωτεύουσας στὴ Θεσσαλονίκη⁸¹ καὶ μελλοντικά στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐδῶ φαίνεται νὰ ὁλοκληρώνεται ἡ πιὸ γνῶριμη σὲ μᾶς πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου, ἡ πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ σχολή του⁸². ἐδῶ καλλιιεργεῖται σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια ἡ ζωγραφικὴ⁸³, ἡ γλυπτικὴ⁸⁴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ ἀγγειοπλαστικὴ⁸⁵. Στοὺς χώρους καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἡπειρωτικοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐργάζονται καλλιτέχνες καὶ τεχνίτες μὲ προσαρμογὴ στὰ σύγχρονα πολιτιστικὰ ρεύματα τοῦ τόπου. Διατυπώνονται

ντινὴ τέχνη», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Θ', Ἀθῆναι 1980, σ. 430.

80. Α. ΧΥΝΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Icons du XIIIe siècle en Grèce», *L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σσ. 80-81. Τοῦ ἴδιου, «Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. Δ', (1964-1965), Ἀθῆναι 1966, σσ. 65-66. ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, «Ἀμφιπρόσωπος εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐκ τῆς Ἡπείρου», δ.π., τόμ. Α' (1959), Ἀθῆναι 1960, κυρίως σσ. 142-143.

81. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Θεόδωρος Δούκας στέφεται (μεταξὺ 3ης Ἀπριλίου καὶ Αὐγούστου 1227, βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Ὁ Χρόνος στέφως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* (1976) 278-279) βασιλεὺς στὴ Θεσσαλονίκη, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηριζόταν ὡς δευτέρη πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν πρωτεύουσα.

82. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σχολὴ τοῦ Δεσποτάτου* ἀποτελεῖ ἓνα θέμα γιὰ μιὰ ἀξιολογὴ διδακτορικὴ διατριβή. Μιὰ γενικότερη διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων της μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς πρόχειρα στὸ βιβλίο τοῦ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονικὴ*, σσ. 208-210.

83. Βλ. γενικά. ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ πρόμος παλαιολόγειος...*, σ. 269-270. V. DJURIĆ, «La peinture murale byzantine», XVe Congrès Internationale d'Études Byzantines, III, Art et Archéologie, Athenes 1976, σ. 65-67.

84. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς Ἄρτης», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 10 (1935) 265-269. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς Ἄρτης», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 2 (1936) 161-171. JOVANKA MAKSIMONIC, *La sculpture byzantine du XIIIe siècle, L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σ. 33-34.

85. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμηση τοῦ ἐν Ἄρτῃ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 6 (1929) 387-397.

κάποτε ἀμφιβολίες⁸⁶ μὲ κάποια βάση ἢ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ μαρτυρίες⁸⁷ γιὰ τὴν προέλευση τῶν καλλιτεχνῶν· ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ εὐεργετική τους ἐπίδραση στὴν αὐτόχθονη δεκτικότητα κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ προσαρμογὴ τους στὰ πλαίσια τῶν ντόπιων καλλιτεχνικῶν παραδόσεων τοῦ διαμορφωμένου πολιτισμοῦ. Προβάλλει αὐθόρμητα τὸ ἐρώτημα: αὐτὴ ἡ τέχνη ποὺ ὀλοκληρῶνει τὸ δημιουργικὸ κύκλο της, ἀποκτᾷ δικό της ξεχωριστὸ ὕφος καὶ γνωρίζει κάποια εὐρύτερη διάδοση, μπορεῖ ἄραγε νὰ ἐρμηνευεῖ σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γενικότερο πολιτιστικὸ κλίμα δραστηριότητα;

Τὰ λίγα ἔμμετρα ἐπιγραφικὰ κείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀποτελοῦν δείγματα τῆς «αὐτόχθονης» λογοτεχνικῆς παραγωγῆς⁸⁸ προϋποθέτουν, νομίζω, τὴν παρουσία τῶν «λογίων» δημιουργῶν τους, τοὺς μορφωμένους κληρικοὺς ἢ τοὺς μοναχοὺς ποὺ θὰ μετέφεραν ἢ θὰ συντηροῦσαν τὴ βυζαντινὴ κληρονομιά στίς ἀπόμερες γεωγραφικὰ περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνακάλυψη τέτοιου εἶδους ὕλικου, παράλληλα μὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει, ἐνισχύει τίς προηγούμενες σκέψεις. Ἀπὸ τὴ στενότερη περιοχὴ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραθέσει γιὰ παράδειγμα δύο, λίγο-πολὺ ἄγνωστες ἔμμετρες ἐπιγραφές: ἡ μιὰ, καταστρεμμένη σχεδὸν ἐντελῶς, βρίσκεται στὸ ναὸ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου⁸⁹· ἡ ἄλλη, δυσανάγνωστη ἐπίσης γραπτὴ ἐπιγραφή, βρίσκεται στὸ ἱερὸ μιᾶς μικρῆς ἐκκλησίας στὴ Σπηλιὰ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα

86. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης*, Ἀθῆναι 1963, σ. 127. Δ. Ι. PALLAS, *Épîrus*, σφ. 281. Η. BELTING-G. MANGO-D. MOURIKI, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Féthiye Camii)* (Dumbarton Oaks Studies, xv), Washington 1979, σ. 97 καὶ σημ. 44.

87. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. καλεῖ ζωγράφους γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ τὴν Εὐβοία (βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 115 ἀριθ. 58, στίχ. 18-28· πρβλ. Ε. ΒΕΗ ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος ἑνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», σ. 284 καὶ σημ. 8).

88. Βλ. ἔμμετρες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας*, Ἀθῆναι 1922, σσ. 12-16), τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου (σημ. 89), τίς ἐπιγραφές τῆς Μόκιστας (σημ. 52-54) καὶ τῆς Ἀρτας (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτας*, σσ. 42-49, 86-87)· βλ. ἀκόμη ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς)», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 2 (1927) 164-167. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, «Βυζαντινὰ ἐπιγραφικὰ», *Ἑλληνικά* 24 (1971) 133-136 (= *Paléographie et Litterature byzantine et néo-grecque*, *Variorum Reprints*, London 1975, ἀριθ. μελέτης XVIII) καὶ D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες», σ. 43.

89. Βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 27 σημ. 47. Τὸν ἀδημοσίευτο γραπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου μελετᾷ ὁ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (βλ. *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 20).

κοντά στο χωριό Χαλκιοπούλοι του Βάλτου⁹⁰. Στη μιὰ περίπτωση μπορεί νά υποθέσει κανείς πώς κρύβεται τὸ ὄνομα κάποιου λόγιου «τοῦ κύκλου τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου»· στήν ἄλλη μεταφέρεται σέ ἐπιγραμματική μορφή ἕνα κείμενο πού ἡ παράδοσή του φτάνει ὡς τὸν Μιχαήλ Ψελλό, ἀπόδειξη, ὅτι καὶ στὰ ταπεινά μοναχικά ἡσυχαστήρια ἔφτανε ὁ ἀπόηχος τῆς μεγάλης πνευματικῆς κληρονομίᾱς τοῦ Βυζαντίου.

Τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις φαίνεται πὺς κρατοῦσαν οἱ μονὲς τοῦ Ἡπειρωτικοῦ χώρου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση στήν περιοχή τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου. Τὸ παράδειγμα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ ἐνισχύει τὴν ἄποψη. Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης πιστοποιεῖ τὴν ὕπαρξη πνευματικῶν δραστηριοτήτων καὶ συμβάλλει στὸ ὅλο ζήτημα τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων πού συγκροτοῦν τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς περιοχῆς στήν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

90. Λίγες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. στήν *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐυρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β', σ. 427 λ. Ἀνδρέας ὁ Ἐρημίτης. Τὴν ἄδεια γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς σέ ξεχωριστὸ μελέτημα ὀφείλω στήν εὐγενικὴ παραχώρηση τοῦ καθηγ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ὁ ὁποῖος πρόκειται νά δημοσιεύσει τὶς τοιχογραφίες τοῦ μνημείου· τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.